

**БОЛГАРСЬКИЙ НАРОД У ПОЛІТИЦІ
АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ:
ПРО ПРИЧИНИ ПОЧАТКУ ПЕРЕСЕЛЕННЯ БОЛГАР
НА УКРАЇНУ**

Балканський півострів вже впродовж кількох тисячоліть виконує важливу роль цивілізаційного перехрестя у житті європейських народів. Саме тут було закладено фундамент сучасної цивілізації. В той же час він був і залишається зоною зіткнення інтересів багатьох держав, політичних блоків та суперетносів (мусульманського та християнського).

Виникнення останнього із згаданих протистоянь, глобального, відноситься до XIV століття, коли півострів було завойовано малоазійськими турками. Для болгарського народу датою вічної скорботи став рік 1385-й. Православне населення Балкан на довгі століття було вкинуте у непроглядну темряву турецького поневолення. Держави Європи довгий час не приділяли гідної уваги розв'язанню “східного” питання, вдовольняючись лише оборонними заходами.

Роль авангарду християнського світу протягом XVI–XVII століть відігравала Австрія. Перше зіткнення цієї держави з Туреччиною сталося під час війни 1529-1533 рр., за результатами якої Відень втратив частину Угорщини. Подальші австро-турецькі війни (1541-1547, 1551-1562, 1566-1568, 1592-1606 та 1660-1664) велись, головним чином, на території Трансильванії та через неї, але не принесли територіальних надбань жодній із сторін [3, с.197]. Показовим є той факт, що під час 15-річної війни (1592-1606) антитурецьку коаліцію було розширено за рахунок найвпливовішої сили південноукраїнського регіону – запорізького козацтва, чим було окреслено подальшу роль північнопричорноморських територій у вирішенні балканської проблеми [14, с.140-142].

Війна 1683-1699 рр., яка розпочалася з облоги Відня турками (15 липня – 12 вересня 1683 р.), не була, по перших часах, вдалою для австрійців. Переломним моментом боротьби слід вважати утворення 1 березня 1684 р., під керівництвом римського папи, “Священної Ліги” (Австрія, Польща та Венеція), для ліквідації турецької загрози. У 1686 р. до неї приєдналася Росія, чий виступ проти Туреччини у напрямку Криму та Азова сприяв військовим успіхам Ліги на балканському напрямку.

Наближення австрійських військ до болгарських земель підготувало умови для антитурецьких повстань місцевого населення. Серед них ми можемо згадати два найбільших – Чіпровське та Карпошове (1688). Пер-

ше вибухнуло у Північно-Західній Болгарії, за ініціативи мешканців містечка Чіпровці та сусідніх селищ, у котрих мешкали болгари-павлікіани [4, с.224]. Друге локалізувалося на території Північно-Східної Македонії і назване так по імені ватажка гайдуків – Карпоша, який очолив повстання [10, с.121]. Ці два збройних повстання сталися в нагоді командуванню австрійської армії, оскільки дали змогу закріпити досягнені успіхи, та надали у користування цісарським військовослужбовцям гарних поведирів та розвідників, обізнаних з місцевістю та мовою її населення.

Австрійці перебували на згадуваних територіях протягом року. Вже наприкінці 1689 – на початку 1690 рр. почався їх відступ. На першому етапі війни Леопольд I вирішив спочатку закріпитися у Воєводіні, Банаті та Трансільванії, а відтак не було й потреби утримувати гарнізони за Дунаєм – власне на Балканах. Паралельно з відступаючими армійськими обозами потяглися на північ і валки переселенців. Страх перед турецькою помстою примусив майже цілковито виселитись мешканців Чіпровців та навколишніх сіл: Копиловців, Желязни та Клісури. Хоча у більшості ці болгари за віросповіданням були католиками, серед них переховувалась і певна кількість їх православних сонародників [7, с.245]. Не менш масово йшла еміграція з Македонії. Переселялись, головним чином, болгари з мм. Куманово, Скоп'є, Кратово, Кривої Паланки, Тетово, Бітоля та їх околиць [11, с.32].

Така тотальна втеча мала неабияку рацію: у 4-х селах Чіпровській околії, чисе населення не встигло виїхати, турки, що повернулися влітку 1690 р., на горло скарали чоловіків, а жінок та дітей повідганяли на невідлижні ринки [2, с.103-106]. Не краще відбувалося й у Македонії – землі, населення яких “мало божевілля” не коритися волі “зірки ісламу”, тобто турецького султана, віддавалися на пограбування ордам добрузьких та ногайських татар. Останні буквально залили їх кров'ю, прискоривши остаточне знелюднення та запустіння північномакедонських територій [10, с.121].

Обидва переселенські потоки під прикриттям австрійської армії було спрямовано до Баната та Воєводини – історичних областей між Трансільванськими Альпами та рр. Сава, Дунай, Тиса та Мурешул (Моріш, Моріс) [4, с.182]. На чолі переселенського руху постав сербський патріарх Арсеній Черноєвич (велика кількість сербів також покинула батьківщину) [7, с.186]. Тут болгари заселилися у міста Новий Сад, Сегедін, Суботица, Бає [11, с.47], Петроварадин, Осієк, Шолмош, Тотварадія та інші [6, с.244].

Так було покладено початок болгарської колонії у Банаті. Загальна кількість балканських переселенців у міжріччя Сави та Дунаю у 1688-1690 рр. коливалась, за підрахунками різних науковців, від 100 до 200 тисяч осіб [7, с.31-32]. Серед поселенців виділялися своєю чисельністю серби;

другу позицію посідали болгари. Чимало було греків, аромунів (куцовлахів) та православних албанців.

Переселення відбулося спонтанно, несподівано як для австрійського уряду, так і для самих балканців. Перебування у Банаті бачилося їм заходом вимушеним та тимчасовим. Всі сподівались на якнайскоріше повернення до рідних осель (звичайно ж за умови військових перемог Австрії). Статус території, на якій оселились болгарські громади, залишався невизначеним – вони були лише окуповані (чи звільнені ?) цісарцями. Так само невизначеним був і статус поселенців впродовж 1689-1699 рр.

Зауважимо, що більша частина чоловіків з балканської колонії вступила до лав християнської армії-визволительниці. Цьому сприяло й те, що деякі з них вже мали досвід військової служби: напівпривілейовану частину болгарського населення в Османській імперії складали так звані *войніки*. Існували два їх типи: “царські” та звичайні. “Царські” воїники виконували обов’язки конюхів на султанських конюшнях, супроводжували султанську кінноту та слідкували за нею. Звичайні воїники слугували при обозі під час військових походів. Ще вони рили окопи, несли сторожову службу у авангарді та висилались у розвідку. Озброєні вони були щитом та списом [10, с.87].

Окрім воїників існували ще й інші допоміжні частини турецького війська, укомплектовані за рахунок християн: *лагумджі* та *муселімі* (рід інженерно-саперних військ) – використовувались для робіт, пов’язаних з підведенням під фортифікаційні споруди підкопів та закладення мін, зведення мостів тощо; *саккі* – водовози, зобов’язані возити воду для яничарів [8, с.94-96]. Всі вони та їх родини, за службу, звільнялись від сплати податків.

Воїники, саккі, лагумджі та муселімі мали свою організацію та начальників. Частіше за все вони групувалися по трійках, які звались *гюндери*. Один з кожної трійки вважався старшим за званням та називався *ешканджі*. Очолював кілька таких трійок *черибаші*. Угрупуванням зі ста вояків командував *юзбаші* (сотник). Досить часто, за першої ліпшої нагоди, такі загони залишали турецьку службу та переходили на бік супротивників Османської імперії, при цьому кількість службовців у них була значною – від 50 до 100 чоловік. Черибаші, чи юзбаші, відповідно нагороджувався офіцерським чином у австрійській армії та довічною пенсією [16, арк.2].

Послугами таких перебіжчиків, які автоматично потрапляли до авангарду армії, цісарський уряд залюбки користувався впродовж всієї війни, аж до підписання у 1699 р. Карловицького мирного договору. За ним до Австрії відходили Банат, Воєводина та Трансильванія. Балканські терени залишалися у володінні Порту. Годі було й мріяти про повернення на батьківщину. Учораšní військовослужбовці – болгари волею вищого

командування після демобілізації оселялись у заснованих 10 років тому колоніях. Нерідко оселялись у складі того ж самого загону, з яким пройшли всю війну. Були й свої офіцери болгари. Серед таких згадується “капитан Богдан от Македония” [6, с. 245].

Таким чином, утворився прошарок воїнів у Банаті. За ними було залишено право носити зброю. На думку офіційного Відня, грішно було тримати настільки чисельну масу людей, що мали досвід збройної боротьби з османами, які й самі досконало знали організацію та звичаї турецького війська, без гідної справи. З метою захисту кордону було сформовано дві воєнні *Країни*, або *Границі*: у 1701 р. – Славонську (також фігурує під назвою “Савсько-Дунайська”), а у 1702 р. – Тисько-Мориську, центрами яких відповідно стали міста Осієк та Сегедін [11, с. 79].

За умови несення військової служби поселенці звільнялися від сплати податків. Також їм надавались у користування земельні ділянки та гарантувалася свобода віросповідання. Окрім того, введено було грошове жалування. Також видавалися гроші на купівлю порціонів (особисте харчування) та раціонів (фураж для утримання коней). За одиницю виміру бралась піврічна норма рядового гусара. Вона становила для порції: муки 30 гарнців; м'яса 3 пуди 10 фунтів; пшона або круп 2 гарнця; за сіль 0,2 флорина та 4 вози дров. Для рації: вівса 60 гарців та 4 вози сіна [15, *арк. 13 зв.*]. То були так звані 1 порція та 1 рація. Військовослужбовці отримували різну їх кількість, в залежності від чину. Грошовий еквівалент вартості порцій та рацій, розподілявся на місячні частки. Річні норми видачі жалування, порцій та рацій наведені у табл. 1 [15, *арк. 12 зв. 13; 1, с. 252*].

Таблиця 1

Натуральне забезпечення та рангове жалування граничар у Австрійській імперії

Чин	Число порцій	Число рацій	Сума виплати за жалування (в австрійських флоринах ¹)
Полковник	8	8	1000
Підполковник	6	6	800
Майор	4	4	600
Капітан	3	3	400
Прапорщик	3	3	200
Полковий писар	3	3	200

¹ Курс російського карбованця до австрійського флорина у березні 1726 р. приблизно дорівнював 1 : 2.

Чтрапмейстер (вахмістр)	2	2	100
Квартермейстр	2	2	100
Капрал та ротний писар	1,5	1,5	60
Рядовий	1	1	36

Населення Країн групувалося у шанцях – укріплених містечках по кордону, що мали бастионні споруди. Шанець керувався комендантом, призначеним з німецького офіцерства [9, с.26,37]. Охорона кордону проводилася шляхом організації кінних роз'їздів.

За загальновизнаними військовими класифікаціями, граничари належали до гусар, роду легкої кінноти, надзвичайно популярної в Австрії та Угорщині того часу. Вперше гусари з'явилися при угорському королі Матвії Корвині, який у 1458 р. організував особливе ополчення для захисту кордонів від турок. До складу ополчення угорське дворянство призначало зі свого середовища кожного 20-го чоловіка при повному спорядженні та озброєнні. Від угорських слів *husz* (двадцять) та *ar* (податок) і утворилася ця назва [5, с.547].

Звичайне озброєння гусар складалося із безбагнетового карабіна, двох пістолів та довгої шаблі у металевих ножнах з шкіряними ташками (різновид турецької *пала*) [11, с.80,88; 12, с.74-75]. 60 озброєних граничар-гусарів з кіньми становили роту. З 10 рот складався гусарський полк (регімент) – тобто 600 гусарів [1, с.250]. Населення кожного шанця мало виставляти від однієї до кількох рот, в залежності від кількості дорослих чоловіків. Найбільші міста, такі як Сегедін, Осіек чи Петрварадін, утворювали відповідно цілі гусарські полки [9, с.15,27]. Назву своєю вони, скоріш за все, отримували від назви населеного пункту, чий мешканці складали більшість військовослужбовців. Підтвердження цього знаходимо у звістці про існування Калмуцького регімента, який носив ім'я банатського містечка Калмут [17, арк.3].

Протягом перших двох десятиліть по утворенні Границь австрійський уряд дотримувався практики збереження дарованих балканським переселенцям пільг та привілеїв, але на початку 1720-х років обставини змінилися.

У союзі з Венецією Австрія воювала з Туреччиною у 1716-1718 рр., і за мирною угодою, укладеною у сербському містечку Пожаревац, отримала у своє володіння Північну Сербію з Белградом, частину Валахії, Хорватії та Боснії [3, с.197]. Граничарські поселення Воєводини та Боснії опинилися, таким чином, у глибині Австрійської імперії. Потреба у їх існуванні начебто відпала. Переселення їх на новий кордон у очах Габс-

бургів також не мало сенсу – там вистачало свого південнослов'янського, в тому числі болгарського, населення, яке тільки й мріяло про те, щоб отримати статус ландміліції. Так навіщо ж викидати гроші на витратне переведення гусарських полків? Розформувувати їх однак не стали. Про всяк випадок – мало там що. Але штати скоротили. Значну кількість кадрових військових – від рядових до обер-офіцерів – було абшитовано. Крім того, взято напрямом на скорочення прошарку офіцерства болгарського та сербського походження, тих самих вихідців із войників, які у війнах з Портою здобували для Австрії славу та нові землі. Замість них до регіментів було направлено офіцерів-австріяків, які відразу почали впроваджувати “горезвісну” німецьку муштру. Для тих з поселенців, які залишилися у ландміліції, перспектива просування по службі була зведена нанівець: за негласним розпорядженням командування не німці не мали займати посади, вищі за обер-офіцерські (тобто вищі за капітана) [13, с.113].

На середину правління Карла VI Габсбурга (1711-1740) припало й загострення релігійної проблеми. Пожаревацька мирна угода (1719) за рахунок територіальних надбань на Балканах призвела до зростання кількості православних підданців імперії. Римська курія відразу ж звернула увагу австрійського та угорського католицького духовенства на необхідність привести його хоч би під формальний патронат Ватикана. Простіше кажучи, мова йшла про запровадження унії та утворення таких церковних структур, у яких би при збереженні “східного” обряду вищою інстанцією вважався папа. Склалася ситуація, подібна до тієї, яка мала місце на Україні після укладення Брестської унії (1596). Український народ відповів серією невщухаючих козацьких воєн. Почав уриватися терпець і граничарам.

Найбільш далекозорі з балканського офіцерства, не бажаючи діждатися бурі та втягувати до її коловороту свої родини, звернули погляд у бік єдиної на той час православної слов'янської країни – Росії. Почало готуватися хоча й не масове, але ж переселення. Для цього існувало багато причин, і кожна з них була настільки вагомою, що саме вона могла стати вирішальною [11, с.193-194]:

1. Невиконання австрійським урядом обіцяних наприкінці XVII ст. привілеїв.

2. Болгарські поселенці зневірилися у можливості звільнення Габсбургами їх етнічних територій на Балканах.

3. Утиски католицизму, особливо єзуїтів; прагнення покатоличити чи повернути до унії православних болгарів.

4. Наступ місцевих феодалів, які бажали закріпачити “скорочених” граничарів.

5. Вкрай жорстка дисципліна, насаджувана австрійським військовим командуванням у ландміліцьких полках, що призводила до протистояння балканців з німцями.

Австрійські болгари, та й вся балканська колонія взагалі, виступили як єдине ціле – всі вони були православні, розмовляли спорідненими мовами, і це давало їм можливість протистояти поніменченню. До того ж, зросла нова генерація, котра, завдяки непогано налагодженій у Австрії системі освіти, була обізнана з надбаннями європейської культури того часу, і це давало їм змогу краще усвідомити свою несхожість з оточуючим католицьким світом. А місцеві священики та вчителі збуджували у них відчуття православності, любові до Росії, близької за мовою та вірою. До того ж, військові успіхи Петра I мали широкий резонанс та приваблювали кадри військовослужбовців, що бажали швидко просунутися по службі. До того ж, різноманітні привілеї та високі чини, які надавалися Петром I іноземним офіцерам, були дуже суттєвим стимулом.

Весь цей комплекс чинників призвів до того, що до південних регіонів Російської імперії було спрямовано болгарський переселенський рух, причому рух цей відбувався не з етнічних земель, не з метрополії, а з осередків болгарської колонізації, що утворилися у міжріччі Сави, Дунаю, Тиси та Мориші наприкінці XVII століття.

Джерела та література

1. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Т. XLIII. Книга штатов. – Ч. I. Штаты военносудопутные с 1711 по 1801 гг. – Отд. I. 1711-1762 гг. – Спб., Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – 392 с.
2. Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Съставил и редактирал Николай Тодоров. – София, Издание на БАН, 1953. – 464 с.
3. Большая Советская энциклопедия. – Т. 1 (А – Актуализм). – М., Изд. во АН СССР, 1950. – 640 с.
4. Большая Советская энциклопедия. – Т. 4 (Б – Березко). – М., Изд. во АН СССР, 1950. – 644 с.
5. Военная энциклопедия в XVIII томах. Под ред. К. И. Величко и др. – Спб., Т-во И. Д. Сытина, 1912. – Т. VIII (Гимры – Двигатели судовые). – 642 с.
6. История на България в 14-ти тома: Османско владичество XV–XVIII в. – София, Изд. во на БАН, 1983. – Т. 4. – 401 с.
7. История на България в 14-ти тома: българско възраждане XVIII – средата на XIX в. – София, Изд. во на БАН, 1985. – Т. 5. – 559 с.
8. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736-1739 гг. Первые три года войны. – Спб., Электротипография Н. Я. Стойковой, 1906. – 556 с.
9. Известие о походе Симеона Степановича Пищевича. 1731-1785 // Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Москов-

ском Университете. Под ред. д. чл. Нила Попова. – М., В Университетской типографии (М.Катков) на Страстном бульваре, 1884. – 561 с.

10. История македонского народа / Редакция тома: акад. М.Апостолски (отв. редактор), акад. Любен Лале, акад. Кирилл Мильовски, проф. Методия Соколовски, проф. Томо Томовски. – Скопье, Издатель: Македонская академия наук и искусств. Типография: “Просвета” – Куманово, 1986. – 488 с.

11. Матковски Ал. Македонскиот полк во Украина. – Скопје, “Мисла”, 1985 – 288 с.

12. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов’яносербії. – Запоріжжя, РА “Тандем-У”, 1998. – 80 с.

13. Примечания Александра Пищевича на Новороссийский край (С.112-118) // Киевская старина. – 1884. – Т.VIII.

14. Шиханов Р.Б. Українське козацтво у п’ятнадцятилітній війні (1592-1606 р.р.) (С.140-142) // Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науковопрактичної конференції (Запоріжжя, 24 жовтня 1997 р.). – Секція III, IV, V. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1997. – 280 с.

15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.136.

16. Там само. – Спр.2006.

17. Там само. – Спр.3954.

А.В.Бойко

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ РОДИНИ ОСТРОГРАДСЬКИХ

Дослідження історії шляхетних родин Південної України дає змогу персоніфікувати історію південного краю, зрозуміти уподобання, світогляд та змагання людей старого Півдня. Водночас історія родини Остроградських конкретизує ті процеси, що відбувалися в середовищі української шляхти останньої чверті XVIII ст. Старовинний український шляхетський рід Остроградських, який веде свій початок з XVII століття від бунчукового товариша Івана Остроградського, протягом XVIII–XIX ст. давав своїх представників до гетьманського уряду, а після скасування гетьманства – і до губернських правлінь. Після включення частини Полтавщини до Катеринославського намісництва Остроградські не залишилися осторонь процесів, що відбувалися в південному краї.

Після зруйнування Запорозької Січі і включення запорозьких земель до Новоросійської та Азовської губерній та з початком поміщицької колонізації Остроградські поспішають придбати найкращі землі. У 1781 р. бунчуковий товариш Микола Остроградський прохає Новоросійське губернське правління про виділення йому під поселення слободи 3000 десятин землі у Новопавлівському повіті при вершині річки Єланець [12,